

tu a plánování. Sovětská věda mohla navázat kontakty se zahraničím a využívat je ve prospěch rozvoje SSSR. Společenské vědy se nalézaly v podstatně horším a izolovanějším postavení, i když i tady došlo k jistému uvolnění a navázání kontaktů se Západem.

Od válečných let se velmi výrazně zlepšila kvantitativní i kvalitativní úroveň sovětského školství a jeho výsledky patří patrně k tomu nejlepšímu, co vyprodukovalo sovětské zřízení za celou dobu své existence. Chruščov však hodlal zreformovat také tuto oblast a změnit charakter základních a středních škol. Po absolvování osmi základních tříd měly totiž podle jeho představ všechny děti nastoupit alespoň na dva roky do zaměstnání a získávat „praktické zkušenosti ve výrobě“. Ty, které by chtěly dále studovat, mohly navštěvovat různé kursy, večerní školy či studovat na „školách mladých pracujících“, jež měly vznikat při výrobních podnicích.

Chruščov však své radikální představy plně neprosadil. Narazil opět na odpor vrstev, které ho dosud podporovaly, byrokracie a inteligence. Ve společnosti, kde bylo osobní vlastnictví silně omezené, znamenalo vzdělání nespolehlivější cestu ke zlepšení sociálního postavení a privilegiím. Vysoké školy se pak obávaly poklesu úrovně studentů a k jeho představám měly silné výhrady také řídicí složky podniků, které by se musely vypořádávat s masami mladých, naprosto nezaučených dětí. Školská reforma z roku 1958 proto zaváděla osmiletou povinnou školní docházku, přičemž celková měla trvat podle zaměření 10 či 11 roků. Z posledních 2 či 3 roků školní docházky však neměla být více než třetina doby věnována pracovní činnosti. Vzhledem k tomu, že se reforma zaváděla do praxe postupně v průběhu 5 let, nebyla nikdy plně realizována.

Důležité trendy sovětského školství v této době však fakticky mířily proti duchu Chruščovových představ. V SSSR tehdy vzniklo množství specializovaných škol, jazykových, matematických, uměleckých apod., do nichž vstupovali nadaní studenti již ve věku 11 roků, a které spolu s ostatními středními a vysokými školami produkovaly množství kvalitních odborníků. Počet studentů přijímaných na střední a vysoké školy vzrostl z 1,25 miliónu ve školním roce 1950–1951 na 2,4 miliónu v roce 1960–1961 a až na 3,6 miliónu v roce 1964–1965. Poněkud déle, do poloviny 70. let, se prosazovala snaha dosáhnout toho, aby všichni žáci absolvovali plnou 10 či 11 letou školní docházku. Není možné pominout ideologickou a politickou náplň sovětského vzdělávacího procesu, drtivá většina studentů ji však považovala za povinnou daň režimu a věnovala se jiným zájmům.

V prvních letech Chruščovovy vlády zesílil v sovětské společnosti také vliv církvi do té míry, že režim sáhl k represím. V letech 1960–1964 proběhla ostrá protináboženská kampaň a všestranné omezování vlivu a možnosti církvi, ruské pravoslavné především. Počet fungujících kostelů klesl z 2 200 na 11 500 a posléze na 7 500 a podobným poměrem klesal počet kně-

ží. Jelikož každého kněze musel schválit stát, stalo se obvyklou praxí, že byl vydán zákaz obsazování vybraných farností. Se zdůvodněním, že příslušné kostely a farnosti jsou prázdné, pak byly jako státní majetek předávány např. kolchozům.

## Národnostní otázka

Zatím latentním zdrojem vnitřního napětí byla národnostní problematika. Po Stalinově smrti se prezidium ÚV KSSS opětovně přihlásilo k tzv. leninským principům národnostní politiky a v červnu 1953 zdůraznilo, že všechny stranické a státní orgány musí přestat s jejím porušováním. Do vedoucích funkcí se měli ve větší míře dostávat lidé z místních národů a národností a odvolávali se naopak úředníci neznalí místních národních jazyků, které se opět začaly v rámci republik uplatňovat na úrovni státního jazyka. První tajemníci republikových organizací komunistické strany měli pocházet z místního obyvatelstva. Toto pravidlo se ale příliš striktně nedodržovalo. Znalost ruštiny ovšem náležela k základním předpokladům pro uplatnění na republikové a celosvazové úrovni.

Chruščovovu mocenskou základnu tvořila Ukrajina a jeho vládu charakterizoval růst podílu Ukrajinců v ústředních orgánech, zatímco dřívější převaha Rusů, Gruzínců a Arménů se zmenšila. Z Ukrajiny pocházel např. ministr obrany Malinovskij, který v říjnu 1957 nahradil Žukova, a po jeho smrti také jeho nástupce Andrej A. Grečko. V roce 1960 se náměstkem ministra obrany a velitelem strategických raketových sil stal další „ukrajinský maršál“, Kiril S. Moskalenko. V prosinci 1957 pak důležitou funkci tajemníka ÚV KSSS, odpovědného za personální otázky, převzal A. Kiričenko. Nejvýraznějším projevem preferencí se stalo „předání“ poloostrova Krym Ukrajině 19. února 1954 Ruskou federací. Ukrajina dostala svým způsobem danajský dar, který jí působil a dodnes působí značné problémy, neboť např. v roce 1959 žilo na Krymu jen 22 % Ukrajinců, avšak přes 70 % Rusů.

Podpora neruských republik, především Ukrajiny, měla oslabit vliv všemocných ústředních orgánů a posílit Chruščovův osobní vliv v republikách. V řadě aspektů, především ekonomických, zastával první tajemník názor, že je nutná decentralizace. Věřil, že rozhodování místních stranických a státních orgánů a elit bude rychlejší a účinnější. Přesun pravomocí na úroveň republik začal již v roce 1954 a výrazně zesílil po roce 1957. Nejednalo se jen o ekonomická ministerstva, nýbrž také např. o ministerstva spravedlnosti, školství, aj. Nezamýšleným důsledkem decentralizace bylo ovšem výrazné posílení vlivu republik a jejich elit, které např. rozhodovaly o výrobním programu podniků, byly odpovědné za investice apod. Rozvolnění dříve tak sevěřeného státu, jakým byl Sovětský svaz a jeho kontroly na úkor lokálních zá-

jmů, bylo ovšem krajně nebezpečné. Decentralizace současně těžce postihla ústřední plánovací činnost a možnosti koordinování národního hospodářství, což se projevilo ve výkonnosti ekonomiky. Celkový neúspěch decentralizace vedl proto na přelomu let 1962–1963 ke zmíněným pokusům o obnovení centrálního řízení.

Chruščov se v tajném projevu na 20. sjezdu KSSS také zmínil o osudech národů deportovaných za války. S příchodem nové vlády začala postupně jejich rehabilitace, která se však netýkala sovětských Němců a krymských Tatarů. K jejich formální rehabilitaci došlo až v roce 1964, resp. 1967. Z pracovních táborů byli jako první propuštěni v prosinci 1955 Němci. Uvedený krok souvisel s navázáním diplomatických vztahů SSSR se SRN. Propuštění se sice museli zavázat, že se nevrátí do svých původních domovů a že nebudou požadovat náhradu za majetek, což však většinou ignorovali a masově se vraceli. Od dubna 1956 byli propouštěni krymští Tataři\*, Balkarové, Kalmykové, Kurdové a další. A již dříve využili uvolněných podmínek k návratu do svých domovů na severním Kavkazu Čečenci a Ingušové, vysídlení do Střední Asie, kde vzniklo několik autonomních národních oblastí a republik. Snaha deportovaných národů prosadit si návrat do bývalých domovů i přes odpor úřadů vyvolávala napětí, které přerůstalo ve střety s obyvatelstvem, jež se zde nově usadilo. Již v únoru 1973 a pak i dalších letech protestovali v Grozném Čečenci a Ingušové proti diskriminaci.

Po jistém uvolnění nastalo typické kolísání. Reforma školství z roku 1958 totiž položila zvýšený důraz na výuku ruštiny. Řada národností naopak ztratila ve vyšších třídách možnost výuky ve vlastním jazyce. Na ruštinu se ostatně hledělo jako na prostředek modernizace, ale také cestu ke kariéře. Dezi-luze a odpor k takto pojeté národnostní politice byly likvidovány v této fázi většinou výměnou a rotací kádrů, potlačováním nacionalistických tendencí.

Takto pojatá národnostní politika se ovšem obracela proti Chruščovovi, který ztrácel v republikách podporu. V souladu s přijetím nového programu KSSS byla opuštěna i tato ještě relativně liberální národnostní politika. Dosavadní přístup, založený na sblíživání národů a národností Sovětského svazu, který měl dialekticky kombinovat jejich rozvoj se zmenšováním sociálních, ekonomických, kulturních a jiných rozdílů, byl vystřídán politikou jejich splývání či asimilace (*sljanije*). Konečným cílem, jehož mělo být dosaženo v komunismu, bylo vytvořit rusky mluvící, sociálně homogenní stát, jehož lid měl mít internacionální kulturu společnou všem národům. Chruščovova národnostní politika proto vyvolávala odpor nejen neruských národů, které se obávaly ztráty národní identity, ale z téhož důvodu také ruských nacionalistů. Demografické studie z 80. a 90. let však ukazují, že v průběhu

\* Teprve v posledním sčítání z roku 1989 byli krymští Tataři evidováni jako samostatná národnostní skupina. Do té doby je sčítání zahrnovalo do skupiny povelžských Tatarů.

jednotlivých sčítání obyvatelstva (1959, 1970, 1979, 1989) dosahovala tato asimilace ve „svazových“ číslech stěží jednoho procenta\*. Větší význam měla v západních částech SSSR, kde spolu s migrací tvořila hlavní faktor změn národnostní a etnické struktury. V asijských částech SSSR oba tyto faktory nemohly čelit populačnímu nástupu především islámských etnik, která se stala hlavním národnostním konkurentem nejen Rusů, ale (s jistou výjimkou buddhistických Kalmyků a Tuvínů) v podstatě všech neislámských skupin.

## Zahraniční politika

Stalinova smrt měla výrazný a téměř okamžitý vliv na sovětskou zahraniční politiku. Skončilo období monolitické jednoty sovětského bloku stejně jako absolutní převaha SSSR v něm. Žádný ze Stalinových nástupců neměl jeho diktátorské schopnosti a prestiž, takže v sovětském kolektivním vedení začaly převládat frakce a jejich nátlaková politika. Zahraniční politika pak byla buď výsledkem konsensu nebo případně převahy jedné z frakcí. Vlivné místo si při jejím formulování vydobylo mezinárodní oddělení ÚV KSSS, které od počátku 60. let stále více využívalo „mozkových trustů“, nabízených Akademií věd SSSR, zvláště pak Institutem USA a Kanady. Názory a návrhy ministerstva zahraničních věcí proto představovaly jen jednu část procesu, na jejichž základě se docházelo ke konečnému rozhodnutí. Jeho příprava probíhala v mezinárodním oddělení a v sekretariátě ÚV KSSS a definitivní rozhodnutí padala až na zasedání prezidia. Postavení a role ministerstva zahraničních věcí proto do velké míry závisely na osobním postavení ministra v sovětské stranické hierarchii.

Základní cíle sovětské politiky zůstaly podobné Stalinovým: ekonomicky, vojensky a politicky posilovat Sovětský svaz a jeho mezinárodní postavení, konsolidovat blok jeho satelitních států, minimalizovat bezpečnostní hrozby a nyní také pronikat do zemí Třetího světa. Nové sovětské vedení muselo v prvé řadě obnovit kontakty, které zřetřhal Stalin, a vymanit Sovětský svaz z téměř totální izolace. Známkou pružnosti bylo již jmenování umírněného Vasilije V. Kuzněcova velvyslancem v ČLR a uzavření dohody o sovětské ekonomické pomoci Pekingu v březnu 1953. Moskva také obnovila di-

\* Přesné údaje o asimilaci bylo možné získat jen v rámci prvních dvou sčítání, která přinesla údaje o věkové struktuře populace (jako „asimilační“ se přitom bere věkové rozmezí od 11 do 49 let). V dalších letech se tempo asimilace dá již jen velmi přibližně odvodit z „jazykové“ rusifikace, tedy z nucené či dobrovolné změny prvního vlastního jazyka za ruštinu. Přibližnost vyplývá z toho, že změna jazykové preference nebyla nutně spojená se změnou etnické identity.

plomatické vztahy s Izraelem, pokoušela se navázat kontakty s Titovou Jugoslávií a zastavila propagandistickou kampaň proti ní. Koncem května se SSSR vzdal územních nároků vůči Turecku, které vznesl ihned po skončení druhé světové války. Především však zaujal spolu s ČLR takový postoj na rozhovorech o příměří v korejské válce, který umožnil dosáhnout 27. července 1953 zastavení palby v Koreji.

Změny potvrdil 8. srpna 1953 Malenkov v projevu v Nejvyšším sovětu, zdůrazňujícím sovětskou důvěru v řešení problémů mírovým způsobem, dohodou zainteresovaných stran. Na Západě mu vyšel vstříc W. Churchill, který již v dubnu a květnu 1953 několikrát vyzval k ukončení studené války a k navázání přímých kontaktů s novým sovětským vedením. 11. května např. vydal svoji proslulou výzvu k setkání na nejvyšší úrovni. Proti uvolnění vztahů se však ve Washingtonu postavil nový, ostře antikomunistický a protisovětský státní tajemník John F. Dulles, i když samotný prezident David Dwight Eisenhower byl umírněnější. Ze sovětské strany bránil normalizaci vztahů především Molotov.

Jedním z nejdůležitějších zahraničněpolitických cílů Sovětského svazu v této době byla snaha zabránit remilitarizaci SRN v jakékoliv podobě a jejímu vstupu do Severoatlantické aliance. Po Churchillově projevu navrhl Sovětský svaz konferenci, která by připravila mírovou smlouvu pro sjednocené a neutrální Německo, po jejímž podepsání by se konaly svobodné volby. Dulles oponoval názorem, že se nejprve musejí konat volby, což zase odmítla Moskva. O německé otázce jednala neúspěšně konference čtyř ministrů zahraničních věcí (SSSR, USA, Francie a Velké Británie) v únoru 1954. Jejím jediným, ale důležitým závěrem bylo rozhodnutí svolat do Ženevy konferenci, která měla projednat situaci v Koreji a zastavení války v Indočíně.

Ženevská konference, jež proběhla ve dnech 24. dubna – 21. července 1954, mírovou smlouvu pro Koreu nevypracovala. Po těžkých jednáních však dospěla k podepsání tzv. ženevských dohod o Indočíně z 20. července 1954, které zastavovaly válku ve Vietnamu, Laosu a Kambodži. Tyto dohody stanovovaly principy řešení budoucnosti těchto zemí, avšak jejich nedodržení vyústilo později v další válku ve Vietnamu.

Pro sovětskou zahraniční politiku se znovu stala příznačnou schopnost pružně reagovat a současně neposkytovat Západu podstatnější ústupky. O dlouhodobém charakteru tohoto trendu svědčí fakt, že po sesazení Malenkova převzal jeho zahraničněpolitickou koncepci bez výraznějších změn Chruščov. V tomto ohledu byl zvláště významný rok 1955. Sovětská snaha zablokovat vstup SRN do Severoatlantické aliance a její znovuvybrojení byla neúspěšná, a Moskva proto kontrovala 14. května 1955 vytvořením vlastního multilaterálního vojensko-politického bloku – Varšavské smlouvy, který prohluboval dosavadní systém dvoustranných smluv. Velení společných ozbrojených sil paktu převzal sovětský maršál Ivan Koněv. Varšavská

smlouva spojovala všechny evropské státy sovětského bloku s výjimkou Jugoslávie. Oficiálně byla obrannou aliancí zaměřenou proti útoku Západu. Ve skutečnosti mnohem více náležela k dalším nástrojům sovětské kontroly nad východoevropskými státy. Jejich ozbrojené síly zůstaly i nadále pod sovětskou kontrolou a pozdější výjimka v případě Rumunska jen potvrzovala pravidlo. Pakt legitimizoval a s odvoláním na německou hrozbu zdůvodňoval rozmístění sovětských vojsk na území jeho satelitů, umožňoval zasahování do jejich vnitřních záležitostí a „koordinoval“ jejich zahraniční politiku. Členství ve Varšavské smlouvě se velmi brzy stalo známkou loajality vůči Sovětskému svazu jako vedoucí síle bloku. Jakékoliv zpochybňování Varšavské smlouvy nebo dokonce pokus ji opustit Moskva interpretovala jako zradu socialismu a podle toho jednala. Tehdejší sovětské návrhy na současné rozpuštění obou vojensko-politických bloků byly propagandistickými návrhy.

Jedním z prvních výsledků nové politiky mírového soužití ze Západem bylo uzavření Státní smlouvy s Rakouskem 15. května 1955. Chruščov přes odpor Molotova přestal blokovat podepsání mírové smlouvy, která zřizovala neutrální statut pro Rakousko a vedla ke stažení dosavadních okupačních vojsk ze země. Vzápětí následovala likvidace dědictví v podobě roztržky s Jugoslávií. Tito dospěl k závěru, že Sovětský svaz již neohrožuje jeho vlast a moc až po dlouhých sovětských diplomatických a ekonomických nabídkách, ale současně dal jasně najevo, že se nehodlá vzdát ani své nezávislosti, ani přátelských vztahů se Západem. Sovětská delegace přicestovala do Bělehradu 27. května 1955 v čele s Chruščovem, který tehdy ještě nebyl připraven svalit vinu za konflikt na Stalina, a proto se hlavním obětím beránkem stal opět Berija. Když se Chruščov pokusil o narovnání vztahů také mezi komunistickými stranami obou zemí, Tito odmítl a vyslovil souhlas s normalizací pouze na mezistátní úrovni. V průběhu Chruščovovy návštěvy se také ukázaly náznaky nového sovětského přístupu ke státům bloku. Chruščov totiž musel na závěr návštěvy akceptovat právo Jugoslávie na „nezávislou cestu k socialismu“. Úvodník stranických novin *Pravda* pak dal vzápětí najevo, že se tento přístup netýká pouze Jugoslávie, ale že bude obecnou politikou Sovětského svazu vůči zemím jeho bloku. To byl proti minulosti velmi značný posun.

K vrcholům mírového soužití náležela ženevská konference z 18.–23. července 1955, k jejímuž svolání dal před dvěma roky popud Winston Churchill. V Ženevě se setkal Chruščov s americkým prezidentem Dwightem Eisenhowerem a předsedy vlád Velké Británie a Francie, Anthony Edenem a Edgarem Faurem. I když konference nevyřešila žádný z problémových okruhů (otázku Německa, kontrolu zbrojení, vztahy Východ – Západ), samotná skutečnost, že se po deseti letech vyplněných vzájemnými útoky sešli nejvyšší politikové čtyř mocností, způsobila takové „oteplení“ mezinárodních vzta-

hů, že se začalo hovořit o „duchu Ženevy“. Vzhledem k tomu, že Chruščov nedosáhl v Ženevě schválení evropského bezpečnostního systému, navázal v září 1955 diplomatické vztahy se SRN a současně předal NDR pravomoci v zahraničněpolitických otázkách. V lednu 1956 vstoupila NDR do Varšavské smlouvy a rozdělení Německa bylo definitivní.

Sovětský svaz také zásadně změnil svůj postoj vůči zemím Třetího světa, které v drtivé většině dosáhly teprve nedávno nezávislosti, případně o ni ještě stále usilovaly. Předáky nových států dříve Sovětský svaz označoval (podle Ždanovovy teorie) za „lokaje imperialismu“, ale Chruščov nyní vystihl potenciál těchto zemí, které usilovaly o vyváženější vztahy mezi Východem a Západem nejen v oblasti hospodářské, ale také vojenské či politické. Přesně také odhadl příležitost prosadit vliv Sovětského svazu v oblastech, které byly dosud plně kontrolovány Západem. Proto podpořil Bandungskou konferenci afroasijských zemí z 18.–24. dubna 1955 a podnikl halasné propagovanou cestu do Indie, Barmy a Afghánistánu, během které navázal přátelské vztahy zvláště s indickým předsedou vlády Džaváharlálém Néhrúem. Ve všech navštívených státech a v Indii především zahájil ukázkové projekty, které měly ukázat význam sovětské pomoci ekonomickému rozvoji zemí Třetího světa. Sovětský nástup v Třetím světě byl impozantní. Jen do konce roku 1956 uzavřela Moskva dohody o ekonomické a vojenské pomoci se 14 důležitými státy Asie a Středního Východu a začala se Spojenými státy souperit o vliv také v této oblasti.

V době, kdy v Evropě vrcholila maďarská revoluce, se na Středním Východě odehrávala tzv. suezská krize, která maďarské události zatlačila do pozadí. Sovětská politika v této oblasti prodělala rychlý vývoj. Ještě v roce 1952 Stalin označoval nové egyptské předáky Muhammada Nagíba a Gamála Násira za buržoazní nacionalisty. Chruščov se naopak do strategicky významného Egypta pokusil proniknout. Vyšel tak vstříc Násirovi, jehož snahou bylo dosáhnout úplné nezávislosti země a její modernizace, likvidace zbytků britského vlivu v Egyptě a pokud možná na celém Středním východě.

Zatímco Spojené státy budovaly okolo Sovětského svazu systémy vojenských bloků, které měly zabránit jeho expanzi, odmítnutí USA dodat Egyptu vojenský materiál uvolnilo Moskvě cestu k Násirovi. Ten totiž učinil dříve nemyslitelný krok a k naprosté konsternaci americké vlády se obrátil se stejnou žádostí na Sovětský svaz, který jí ovšem vyhověl. Dohoda, podle níž dodalo zbraně Egyptu formálně Československo, byla uzavřena v říjnu 1955. Když v květnu následujícího roku uznal Egypt komunistickou Čínu, byl Dulles naprosto znechucen a Spojené státy a Velká Británie 19. července 1956 odvolaly svůj slib, že poskytnou Egyptu půjčku na stavbu prestižní a důležité nové Asuánské přehrady. O týden později, 26. července 1956, vyhlásil Násir za bouřlivé podpory egyptského obyvatelstva znárodnění anglo-fran-

couzské Společnosti Suezského průplavu. Z výnosů provozu hodlal hradit stavbu přehrady. Znárodnění samo však bylo především výsostně politickým gestem, zdůrazňujícím obnovu suverenity Egypta.

Zatímco se Dulles pokoušel marně nalézt kompromis, zformovala se k protiegyptské intervenci koalice Izraele, Velké Británie a Francie. Každý z interventů sledoval jiné cíle, ale v obecné rovině se jednalo o svržení Násira, jehož vliv se nebezpečně šířil do ostatních oblastí Blízkého Východu, a o změnu egyptské politiky. K útoku na Egypt došlo na přelomu října a listopadu 1956. Nejprve zaútočila 29. října 1956 izraelská vojska, která bleskově obsadila Sinajský poloostrov, a vzápětí se 5. listopadu vylodila v oblasti také britská a francouzská armáda.

Proti intervenci se postavily Spojené státy v obavě, že jen posílí arabský nacionalismus a usnadní pronikání komunismu (resp. SSSR či ČLR) do regionu, a kritizovaly zastaralou „koloniální“ politiku Británie a Francie. Chruščov pak krizi oprávněně považoval za obrovskou příležitost, která mu umožnila vystupovat v roli ochránce arabských zájmů. Moskva obvinila západní mocnosti a Izrael, že chtějí potlačit „národně osvobozené hnutí arabského lidu“ a obnovit „své koloniální panství na Středním Východě“. Tehdejší ministr zahraničních věcí SSSR, Dmitrij Šepilov, žádal Radu bezpečnosti OSN, aby prosadila zastavení palby a bez předchozích konzultací se Spojenými státy hrozil sovětsko-americkým vojenským zásahem. Sověti posléze také bloufovali výhrůžkami zničení Izraele a raketového ostřelování Londýna a Paříže. Pod spojeným americko-sovětským tlakem byly Velká Británie a Francie donuceny stáhnout do konce roku 1956 svá vojska z Egypta a počátkem příštího roku tak učinil i Izrael. Egypt se sice nestal sovětským satelitem, byl však ve stále větší míře závislý na sovětské ekonomické a vojenské podpoře. Sovětský vliv se krátce na to začal prosazovat také v Sýrii.

### První krize impéria a berlínská zeď

Na 20. sjezdu KSSS se stala oficiální sovětskou zahraniční politikou doktrína mírového soužití, jejímž úkolem bylo dosáhnout tradičních cílů soutěží, což však zdaleka nevyklučovalo vznik mezinárodních krizí. Ve vztahu ke státům sovětského bloku byla opětovně potvrzena možnost „výstavby socialismu různými cestami“, když již samotná Chruščovova destalinizace vnesla do zemí sovětského bloku silné destabilizační impulsy a dokonce zpochybnila jejich samotnou existenci. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že vnější podřízení a vnitřní sovětizace zemí bloku, provedené za Stalina, způsobily, že komunistické režimy jako produkty stalinismu měly jen slabou legitimitu a i ta byla nyní zpochybněna. Destalinizace v Sovětském svazu i naléhání sovětských předáků na provedení umírněných reforem uvolnily



politickou aktivitu široké veřejnosti. Diskuse o stalinismu se netýkaly již jen politické a trestní odpovědnosti za minulé zločiny, ale směřovaly také k velké choulostivým otázkám posílení národní nezávislosti, suverenity, občanských práv a hodnoty komunismu vůbec. Současně docházelo k polarizaci nejen ve společnosti, ale také v komunistických stranách, které se zpravidla rozdělovaly na dogmatiky a reformisty. Chruščovovo odsouzení stalinismu a podpora omezených reformů ve státech bloku vyústily v nezamýšlenou a nechtěnou vlnu reformních hnutí, která se projevila zvláště v maďarské revoluci a v událostech v Polsku.

Násilné potlačení maďarské revoluce ukázalo, že navenek ani relativně liberální Moskva nebude tolerovat změnu politického systému v jakékoliv zemi svého bloku a její „odpadnutí“ od sovětského vojensko politického systému. Slova o různých cestách výstavby socialismu měla jen krajně omezený význam a Moskva rozhodovala o tom, kde jsou hranice reformem. Současně se ukázalo, že existence zbraní hromadného ničení posílila ve vztazích Východ – Západ patovou situaci, která dovolila Sovětskému svazu, aby si ve své mocenské sféře počínal takřka zcela bez obav ze Západu. Vzhledem k tomu, že Západ zůstal vůči sovětské intervenci v Maďarsku pasivní, i když před tím vyzýval k povstání, byla zdiskreditována jak americká teorie „osvobození“ (*liberation*) východoevropských národů zpod sovětského jha, tak teorie „zatlačení“ (*roll-back*) komunismu. Od této chvíle již nemohlo žádné hnutí ve východoevropských zemích reálně počítat s přímou podporou Spojených států. Průběh událostí a samotná sovětská akce ovšem opět potvrdily, že základna, z níž Moskva odvozuje svou dominanci nad státy střední a východní Evropy, je velmi úzká a spočívá téměř výhradně na vojenské síle.

Mimořádně rychlý rozpad maďarské komunistické strany a jejich mocenských struktur odhalil křehkost a nespolehlivost satelitních režimů. Chruščov si uvědomil, že vztahy Moskvy k satelitům musí postavit na širší a spolehlivější základnu. V rámci zatím prakticky nečinné RVHP se pokoušel oživit multilaterální ekonomickou spolupráci států bloku a na počátku 60. let dospěl dokonce k představě vytvoření jednotného ekonomického prostoru, který měl zahrnovat Sovětský svaz a země RVHP. Některé z nich se však proti podobné myšlence postavily, neboť se obávaly jednak toho (Rumunsko, ale také Bulharsko a Maďarsko), že by staly jen surovinovými přívěsky vyspělejších států bloku (ČSR, NDR), jednak toho, že by se jejich malé ekonomiky „rozplynuly“ v sovětské, což mohlo mít i politické důsledky, minimálně v podobě ještě těsnějšího připoutání k Moskvě.

Ze sovětského vnitropolitického hlediska však měly význam události v Polsku a Maďarsku, protože oslabily Chruščovovy pozice bez ohledu na to, že jeho postup plně podpořila komunistická Čína. Její předseda vlády Čou En-laj vyjádřil čínskou podporu akcím Sovětského svazu ve východní Evropě během své „inspekční“ návštěvy SSSR, Polska a Maďarska v lednu

1957. Zdůraznil tehdy také, že ČLR považuje Sovětský svaz za vedoucí stát společnosti socialistických zemí. To se však mělo záhy změnit stejně tak, jako se změnil i Chruščovův vztah vůči Západu. Duch Ženevy byl zapomenut, Chruščov provedl jeden ze svých příslovečných obrátů a v listopadu 1958 zahájil další kolo studené války. Po předchozím vnitropolitickém vítězství nad stalinistickými oponenty se cítil silným a patrně chtěl využít přechodné situace, kdy byly Spojené státy oslabeny vnitropolitickými spory a konflikty, a pokusil se dosáhnout úspěchu tam, kde neuspěl Stalin: v Berlíně. Za místo konfrontace si vybral německou metropoli, protože chtěl zlikvidovat z jeho pohledu obtížnou anomálii v podobě Západního Berlína, který se pod kontrolou západních mocností změnil v nesnesitelný ostrov lákavého blahobytu v relativně chudé NDR. Přes Západní Berlín také ročně prchaly do SRN statisíce východních Němců, většinou vzdělaných lidí, které slabá ekonomika NDR nutně potřebovala. Ve hře byla i otázka uznání NDR západními státy.

Dne 27. listopadu 1958 předal Sovětský svaz západním spojencům ultimátum: pokud nestáhnou do šesti měsíců svá vojska ze Západního Berlína (jednalo se o 10 000 vojáků) tak, aby se mohl stát „svobodným městem“, podepíše Sovětský svaz separátní mírovou smlouvu s NDR a předá jí kontrolu nejen nad východním Berlínem, ale především přístupovými cestami do Západního Berlína. Západní státy by si pak musely zajistit právo na přístup do svých zón přímými rozhovory s vládou NDR, kterou však diplomaticky odmítaly uzнат. Americký státní tajemník Dulles s podporou ostatních států NATO ultimátum odmítl, odmítl uzнат také NDR a hrozil ozbrojenou akcí, jestliže by západním mocnostem bylo zabráněno v přístupu do jejich sektorů v Západním Berlíně. Chruščov neměl evidentně zájem na konfrontaci, a proto několikrát svá ultimáta prodlužoval. Řešení situace se proto přeneslo na úroveň diplomatických jednání a když byl pozván na návštěvu do Spojených států, berlínskou krizi dočasně ukončil.

V lednu 1959, kdy berlínská krize vrcholila, pronesl Chruščov na 21. sjezdu KSSS agresivně optimistický projev. Zopakoval v něm svoji vizi budoucnosti, ale jeho hodnocení vztahů se Spojenými státy vyznělo v umírněném duchu. Vyjádřil přání, aby se vzájemné vztahy obou států normalizovaly, a uvítal snahu „všech Američanů, kteří chtějí ukončit studenou válku a prosazují mírové soužití“. Naproti tomu ostře napadl SRN za to, že se stává hlavní jadernou a raketovou základnou NATO, a vzhledem k ochlazení vztahů s Jugoslávií odsoudil také jugoslávský „revizionismus“. Jeho návrh na vytvoření zón bez jaderných zbraní ve střední Evropě a na Dálném východě měl nepochybně za cíl zabránit přístupu SRN, ale také ČLR, k jaderným zbraním.

Spojené státy navštívil Chruščov bez ohledu na silné čínské výhrady v září 1959. Cesta byla jeho osobním triumfem a skutečnost, že se konala ve vel-

mi přátelském duchu, hodnotil jako další důkaz toho, že se Spojené státy chovají k Sovětskému svazu již jako „rovný k rovnému“, což přičítal rostoucí síle SSSR. Rozhovory s Eisenhowerem vyústily v jediný konkrétní výsledek totiž, že otázku Berlína, Německa a další projedná konference čtyř mocností na nejvyšší úrovni v květnu 1960.

Konference se však nekonala. Těsně před jejím zahájením totiž sovětská protiletadlová obrana sestřelila 1. května 1960 u Sverdlovska americké výzvědné letadlo U-2, jehož pilot Garry Powers byl zajat. Eisenhower sice na sebe vzal odpovědnost za špionážní mise, které prováděla americká tajná služba CIA již od roku 1956, odmítl však Chruščovův požadavek, aby se



*Chruščov a maršál Malinovskij*

Spojené státy omluvily. Sovětská delegace na to demonstrativně opustila Ženevu a současně byla také zrušena plánovaná Eisenhowerova návštěva v Sovětském svazu.

Závěrečná fáze berlínské krize pak proběhla v létě 1961. Počátkem června konferoval Chruščov s novým americkým prezidentem Johnem Fitzgeraldem Kennedym ve Vídni. Chruščov počítal s nezkušeností Kennedyma a pokoušel se ho zastrašit a hrozil, že stanoví nové ultimátum, pokud nebude problém Západního Berlína vyřešen. Varoval také Kennedyma, že Sovětský svaz bude podporovat protiamerická hnutí ve Třetím světě. Kennedy nepodleh. O několik týdnů později v televizním projevu zdůraznil, že otázka Západního Berlína je jako nikdy dříve zkouškou odvahy a vůle Západu a oznámil, že dal příkaz povolát do armády na 150 000 záložníků. Bylo to jas-

né varování Chruščovovi, aby krizi příliš nevyhrocoval. Ten se skutečně neodvážil riskovat a místo toho zvolil „obchvatný manévr“. Východoněmecké úřady v noci z 12. na 13. srpna 1961 daly postavit okolo celého Západního Berlína pověstnou berlínskou zeď, která oddělila východní sektor od západních. Zeď se pak stala symbolem systému, který ji musí stavět, aby držel vlastní obyvatele v zajetí. Po jejím postavení se sice vystupňovala propagandistická a diplomatická aktivita Západu, ale pro jeho jakoukoliv vojenskou akci zde nebyly absolutně vhodné podmínky.

### Sovětsko-čínská roztržka

Berlínská krize skončila v době, kdy byly sovětské zahraničněpolitické pozice silně oslabeny tehdy již veřejně přiznaným sporem s Čínou. K jeho vznícení a posílení přispělo Chruščovovo odsouzení Stalina a ochota vyjednávat se Západem. Mao Ce-tung rozhořčeně odmítl Chruščovovy útoky na Stalina a kult jeho osobnosti, protože jeho vlastní kult byl modelován podobným způsobem. Rozhořčila ho rovněž okolnost, že Moskva neseznámila Peking předem s obsahem projevu. Mao zdůrazňoval, že odklon od stalinistické ortodoxnosti povede k růstu nacionalistických a oportunistických tendencí ve světovém komunistickém hnutí. Koncem 50. let konflikt výrazně prohloubil Chruščov i svým hrubým chováním, když se např. za návštěvy ČLR ve dnech 30. září – 1. října 1959 pohrdavě a netaktně vyjádřil o čínském tzv. Velkém skoku apod.

Kořeny sovětsko-čínské sporu spočívaly již ve skutečnosti, že oba státy měly za sebou zcela odlišný historický vývoj a před sebou relativně přesně definované zájmy a problémy. Čínští komunisté se dostali k moci vlastními silami, bez pomoci Sovětského svazu, což je naplňovalo hrdostí a důvěrou ve vlastní možnosti. Současně je to ale také vedlo k tomu, aby se pokoušeli vytvořit další centrum komunistického hnutí a začínali s Moskvou soupeřit o vliv v Třetím světě. To byly ovšem pro Sovětský svaz absolutně nepřijatelné trendy. Obě komunistické strany se výrazně rozcházel také v doktrinálních otázkách, neboť například v klíčové otázce komunistické revoluce a systému kladla sovětská komunistická strana podle svého výkladu marxistické ortodoxie důraz na dělnickou třídu, zatímco čínští komunisté na rolnické masy apod. Sovětský svaz viděl svou úlohu v posilování vlastní moci, demonstraci převahy svého systému nad kapitalistickým, ale vzhledem k tomu, že jeho politika měla podstatně globálnější charakter než čínská, i ve zmenšení napětí se Spojenými státy a ústupu od vyčerpávající konfrontace.

Čínská politika se orientovala zatím jen na nejbližší sousedství, i když začínala usilovat i o získání vlivu v zemích Třetího světa. K rozhodujícím ne-

přátelům ČLR však v této době náležely Spojené státy, neboť hlavním cílem čínských vůdců byla likvidace Čankajškova kuomintangského režimu na Tchaj-wanu, který USA podporovaly a chránily. Pokud však měl Peking mít naději na úspěch, potřeboval rozsáhlou ekonomickou, vojenskou i diplomatickou podporu Sovětského svazu. Moskva ji sice ČLR poskytovala, avšak ne v té formě a míře, kterou Peking potřeboval k ovládnutí ostrova. Problém ovládnutí Tchaj-wanu byl sice z hlediska Moskvy vzdálenou a zanedbatelnou záležitostí, ale v případě čínské invaze na ostrov se mohl změnit v krizi prvního řádu, schopnou přerůst až v globální válku se Spojenými státy.

Sovětský postup je zřejmý z jeho vztahu k čínskému jadernému výzkumu. Po čínských urgencích začala Moskva v této oblasti poskytovat Pekingu rozsáhlou pomoc, která byla oficiálně soustředěna jen na mírové využití jaderné energie. Příslušnou dohodu podepsaly oba státy 15. října 1957. V následujícím roce však Chruščov, v souvislosti s čínskými útoky na ostrovy Quemoy a Matsu, které ovládal Čankajškův režim, odmítl dodat Číně kompletní jaderné zbraně a 20. června 1960 jí pomoc v oblasti jaderné energie zastavil vůbec. Jadernými zbraněmi vyzbrojená a nevypočitatelná ČLR mohla být krajně nebezpečná. Mao Ce-tung totiž už v roce 1957 šokoval sovětské předáky prohlášením, že bez ohledu na to jaká válka vypukne, Čína v ní zvítězí. „Jestliže imperialisté zaútočí na Čínu“, spekuloval Mao, „můžeme ztratit 300 milionů lidí, ale pak se dáme do práce a uděláme více dětí a ztráty nahradíme“. ČLR se tak nikdy v budoucnosti nezachovala, i když měla dost příležitostí, podobné úvahy však asi vyvolávaly u sovětských předáků chmury.

Se zhoršujícími se vztahy obou zemí a stupňujícími se ideologickými debatami a výpady Sovětský svaz postupně omezoval vzájemný obchod, zastavil ČLR vojenskou a hospodářskou pomoc a 18. srpna 1960 nařídil Chruščov stáhnout z Číny 12 tisíc sovětských poradců. K definitivní roztržce došlo počátkem 60. let. Tehdy ČLR vyhlásila svoje nároky na rozsáhlá území na asijské části Sovětského svazu, která jí ještě v 19. století patřila. Jednalo se o původně ruská území na Dálném východě, která připadla něřčinskou smlouvou z 27. srpna 1689 Číně, jež však o ně po druhé opiové válce tiencinskou smlouvou z 1. června 1856 a pekingskou smlouvou z 2. listopadu 1860 opět přišla. Povahu sovětsko-čínských vztahů na přelomu 50. a 60. let je možné ilustrovat na skutečnosti, že když v roce 1962 došlo k čínsko-indické pohraniční válce, Sovětský svaz po jejím skončení začal dodávat vojenskou výzbroj Indii.

### Kubánská raketová krize

V celém poválečném období byla z celé řady hledisek nejnebezpečnější tzv. kubánská raketová krize, jež se odehrála na podzim 1962. Svět tehdy stál

blíže třetí světové válce než kdykoliv předtím. Sovětský svaz začal dodávat Castrovu režimu na Kubě vojenský materiál po neúspěšném pokusu o invazi proticastrovských vojsk v Zátocě sviní v polovině dubna 1961. 14. října 1962 však zpravodajská služba CIA zjistila rozbořem fotografií, získaných nad Kubou výzvědnými letadly U-2, že na ostrově jsou rozmisťovány sovětské rakety středního dosahu s jadernými hlavicemi a letadla schopná nést jaderné bomby. Později se ukázalo, že je Sovětský svaz začal dopravovat a instalovat na Kubě v červenci téhož roku. Nebylo celkem pochyb, že Chruščov tímto riskantním manévrem zamýšlel dosáhnout triumfu, který mu unikl v Západním Berlíně, kde Západ udržel status quo.

Před rokem, v září 1961, totiž americká vláda zveřejnila údaje ze kterých vyplývalo, že Spojené státy mají nad Sovětským svazem asi dvojnásobnou převahu ve strategických jaderných zbraních. Chruščov proto chtěl rozmístěním vlastních jaderných zbraní na Kubě kompenzovat převahu USA tím, že by z předsunutého postavení na ostrově stačily na pokrytí území Spojených států, nikoliv strategické rakety, nýbrž jen nosiče středního dosahu. Zdá se, že Chruščov chtěl instalaci raket veřejně oznámit na Valném zasedání OSN v listopadu téhož roku, využít jich jako nátlakového prostředku a dosáhnout stažení západních vojsk ze Západního Berlína. Jednalo se ovšem o typicky chruščovovskou akci – impulsivní, vysoce hazardní, se záměrem soupeře překvapit a vyvést z rovnováhy. Současně měla být ospravedlnitelná poukazem na existenci amerických raket středního dosahu v Turecku a Itálii a na potřebu bránit Kubu před další invazí.

Chruščov se však naprosto zmyšlil v odhadu americké reakce. Žádná americká vláda nemohla akceptovat a vnitropoliticky obhájit skutečnost, že na ostrově vzdáleném necelou stovku mil od území USA došlo k instalování jaderných zbraní. Američtí činitelé se cítili také oklamáni tím, že Sovětský svaz porušil slib nedodávat na Kubu útočné zbraně. Chruščov velmi podcenil psychologii samotného Kennedyho i skutečnost, že se v listopadu konaly v USA volby do Kongresu a jeho administrativa nemohla dát najevo ani známku slabosti v tak senzitivní záležitosti.

Po zjištění, že Sovětský svaz instaloval na Kubě nosiče jaderných zbraní, projednával Kennedy s týmem nejbližších spolupracovníků možné alternativy postupu. Některé návrhy, např. invaze na ostrov, letecké zničení základen, prezident jako příliš hazardní zavrhl. Kennedy dal přednost návrhu svého bratra Roberta na postupnou a kontrolovatelnou reakci, která dávala možnost volby různých dalších alternativ v průběhu krize. Především však poskytla čas.

V televizním projevu 22. října Kennedy seznámil americkou i světovou veřejnost se situací. Varoval Sovětský svaz, že na jakoukoliv agresivní akci vedenou z Kubu odpoví Spojené státy odvetným úderem a oznámil opatření: Spojené státy uvalily na Kubu námořní blokádu s tím, že americké válečné

námořnictvo bude kontrolovat všechny lodě plující na Kubu. Lodím s nákladem válečného materiálu, raket a letadel v první řadě, a několik takových se blížilo k ostrovu, nebude povoleno pokračovat v cestě. Spojené státy současně vyhlásily pohotovost svých ozbrojených sil, včetně strategických, a na Floridě soustřeďovaly výsadkové jednotky a námořní pěchotu. Sovětský svaz byl navíc diplomatickými kanály pro jistotu ubezpečen, že Kennedy je naprosto odhodlán dosáhnout stažení sovětských raket z Kuby.

Sovětský svaz sice protestoval proti blokádě, hrozil, že se jeho lodě nepodrobí prohlídkám a blokádu prorazí, a dokonce uvedl do stavu plné bojové pohotovosti své ozbrojené síly i armády satelitních států, avšak 26. října Chruščov ustoupil. V dlouhém dopise Kennedymu navrhoval kompromis: Sovětský svaz stáhne své rakety, jestliže Spojené státy odvolají blokádu a zaváží se, že nepodniknou na Kubu útok. Později téhož dne Bílý dům obdržel další, ostřejší sovětskou nótu, v níž Moskva požadovala výměnou za stažení raket z Kuby stažení amerických raket z Turecka. Chruščov tak patrně chtěl z krize zachránit co nejvíce. Kennedy však tuto druhou nótu ignoroval. Následujícího dne Sovětský svaz odvolal své lodě s nákladem zpět a zahájil demontáž již instalovaných raket. USA přislíbily, že nenapadnou Kubu, 20. listopadu ukončily její námořní blokádu a později stáhly své rakety z Turecka. Krize skončila a Spojené státy v ní dosáhly brilantního úspěchu.

Teprve později se ukázalo, že kubánská raketová krize byla významným předělem v mezinárodní politice a výrazně změnila klima v sovětsko-amerických vztazích. Obě mocnosti si plně a se vši naléhavostí uvědomily, že se pohybovaly na samém okraji katastrofy, kdy stačil snad jediný výstřel, aby vypukla jaderná válka. Z tohoto šoku vyplynulo poznání, že se obě velmoci musejí vyvarovat opakování podobných krizí.

Nová atmosféra se promítla do uzavření dohody o omezení pokusů s jadernými zbraněmi 5. srpna 1963. Završila tak rozhovory, které sice probíhaly již od poloviny 50. let, avšak byly od roku 1960 přerušeny. Dohoda zakazovala signatářům, Spojeným státům, SSSR a Velké Británii, jaderné pokusy v kosmickém prostoru, ovzduší a pod vodou a omezovala sílu jediné přípustných podzemních pokusných výbuchů. Dohoda, k níž se později připojilo více než sto dalších států, podstatnou měrou odstranila nebezpečí, že Země bude zamořena radioaktivním spadem. Uvedenou smlouvu velmi ostře odsoudila ČLR, která napadla Sovětský svaz za to, že ustupuje imperialistickým státům a stejný postoj zaujala při hodnocení kubánské krize. K dohodě o omezení jaderných pokusů se nepřipojila ani Francie, která tehdy intenzivně budovala své vlastní, nezávislé „odstrašující jaderné síly“.

Přibližně ve stejnou dobu byla zřízena mezi Bílým domem a Kremlem tzv. horká linka, která v krizových situacích umožňovala okamžitý kontakt vůdců obou stran. Sovětský svaz po vyhodnocení zkušeností z kubánské krize,

kteřá odhalila jeho slabiny ve vojenské oblasti, zvláště velmi slabé válečné loďstvo, ale také nedostatky u strategických jaderných zbraní, však zahájil rozsáhlé zbrojení. Cílem bylo dosáhnout nukleární parity se Spojenými státy a vybudovat si nástroje k realizaci globální politiky. Realizace rozsáhlých zbrojních programů však byla záležitostí až Brežněvovy vlády.

## Od chaosu ke stabilitě 1964-1970

### Vnitropolitický vývoj

Ve srovnání s euforickým Chruščovem se nové sovětské vedení včetně nového *genseka*\* jevílo jako pruderní, opatrné a bezbarvé. Tyto „bossy“, reprezentující sovětskou technokracii, nezajímali primárně marxismus-leninismus, ani světová revoluce, nýbrž úsilí zvýšit výkonnost sovětského systému a eliminovat rizika, vyplývající z nejistoty chaotických reforem prováděných Chruščovem. Hlavním charakteristickým rysem nové Brežněvovy vlády bylo další posílení mocenského a ideologického monopolu komunistické strany. Přes dvacet následujících let se v SSSR nestalo nic, co by záměrně zpochybnilo či oslabilo „vedoucí roli“ KSSS. Sovětští předáci naopak posilovali nástroje sociální kontroly a udržovali v tajnosti rozhodovací procesy, které probíhaly v Moskvě. Ve skutečnosti však reálný vliv a autorita KSSS vzhledem k postupující stagnaci a rozkladu klesaly. Tento proces byl zvláště typický pro 70. léta. Snaha čelit rozkladu však narazila na odpor a inerci stranického aparátu, který měl jak zájem na nerušené stabilitě, tak dostatek síly, aby návrhy znamenající změnu v systému „zapadly“. V případě potřeby mohl být jejich předkladatel označen za revizionistu a eliminován.

Pohlédneme-li však zpět, pak není divu, že byrokracie po nepřetržitém sledu represálií, chaosu a reforem usilovala o konsolidaci, jistotu a stabilitu. Mužem, který nejlépe vyhovoval uvedeným charakteristikám a který je také mohl zaručit, byl Leonid Iljič Brežněv, typický stranický byrokrat. Stal se teprve čtvrtým vládcem Sovětského svazu po brilantním Leninovi, tyran-ském Stalinovi a charismatickém, leč impulsivním Chruščovovi. Do funkce nastoupil ve věku 58 let. Intelektuálně nijak nevynikal, ale to není v politice nutně nevýhoda. Postrádal i charisma svého předchůdce. Znal však detailně byrokratický systém, zákony jeho fungování a měl i dobrý politický instinkt. V mládí, než vystudoval a stal se inženýrem a pak stranickým funkcionářem, se prý chtěl dát na hereckou dráhu a na veřejnosti skutečně vystupoval při-

\* Pojem *gensek* je zkratkou ruského slova *генеральный секретарь* (generální tajemník), které se používalo v zemích bloku a zdomácnělo i v západní literatuře.